

دوفصلنامه علمی دین و ارتباطات، سال بیست و هفتم، شماره اول (پیاپی ۵۷)، بهار و تابستان ۱۳۹۹ صص ۲۶۷-۲۹۵

تحلیل رویکرد ارتباطات امام صادق (علیه السلام) با سران فرقه زیدیه (با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان روایی پدام (PDAM))

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۰۲

افسانه قربانی *

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۵/۰۹

حسین خاکپور **

غلامرضا رضوی دوست ***

چکیده

امام صادق (علیه السلام) به‌عنوان صاحب مکتب جعفری، تکیه‌گاه اصلی شیعه از نظر فکری و عقیدتی می‌باشد. بخش قابل توجهی از احادیث و علوم اهل بیت (علیهم السلام) توسط این امام همام گسترش یافته است. در دوران امام صادق (علیه السلام) فرقه‌های متعددی در شیعه ظهور و بروز یافتند و ایشان حفظ و صیانت شیعه از انحرافات را در رأس برنامه‌های خود قرار دادند. از جمله این فرقه‌ها، زیدیه می‌باشد که در دوران امام ششم تاحدی گسترش یافته بودند. از این رو، تحلیل شیوه برخورد امام با این فرقه انحرافی، اهمیت بسزایی دارد. تحقیق پیش‌رو با هدف رویکردشناسی ارتباطات امام صادق (علیه السلام) در مواجهه با جریان زیدیه، به روش توصیفی - تحلیلی با رویکرد میان‌رشته‌ای به ارائه روش ارتباطی امام با این فرقه پرداخته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد: با دقت در نحوه برخورد امام (علیه السلام) با رهبران و پیروان زیدیه، می‌توان رویکرد متفاوتی از جمله: جذبی، دفعی، تدافعی، استحفاظی و تهاجمی را مشاهده کرد. امام با وجود اثبات حقانیت و ابطال طرف‌های گفتمان، از منازعه گفتمانی اخلاق‌گریز برحذر بوده و در کمال صراحت، دقت، ادب و احترام، نفس این گفتمان‌ها را به عرصه‌ای برای اثبات حقانیت شیعه امامیه در برابر مخالفان (زیدیه) بدل کردند. نکته قابل تأمل این است که با وجود این رویکرد امام (علیه السلام) ابتدا در جهت جذب این فرقه است (جذبی) اما در مواردی امام جانب استحفاظی و تهاجمی به خود گرفته و آنها را که دیگر اهل اصلاح نیستند، طرد می‌نماید. از این رو گفتمان دفعی - تهاجمی امام (علیه السلام) وجه غالب به خود می‌گیرد.

واژگان کلیدی: امام صادق (علیه السلام)، ارتباطات، مدل، زیدیه، نظریه پردازان.

* دانشجوی کارشناسی ارشد علوم حدیث دانشگاه سیستان و بلوچستان، ghorbani@psg.usb.ac.ir

** دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه سیستان و بلوچستان - نویسنده مسئول

dr.khakpour@theo.usb.ac.ir

*** مربی گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه سیستان و بلوچستان، r.razavi@theo.usb.ac.ir

مقدمه

شرایط خاص دوران حیات امام صادق (علیه السلام) مصادف با افول بنی امیه و ظهور بنی عباس بود. اواخر دوران حکومت بنی امیه و اوایل برپایی حکومت عباسیان، باعث پیدایش، رشد و گسترش برخی از مکاتب فکری و فرقه‌های اعتقادی گردید. این شرایط به نحو فزاینده‌ای باعث بروز و ترویج دیدگاه‌ها و مسلک‌های خاصی شد که نه تنها با تفکرات اهل بیت (علیهم السلام) همسو نبود بلکه با اصل دین ناسازگار بود. هر یک از فرقه‌ها خود را بر حق دانسته و دیگران را ابطال می‌کرد، در نتیجه، مناقشات و برخوردهای فراوانی بین گروه‌ها صورت می‌گرفت تا حقایق خود را به اثبات برساند، در این میان، امام صادق (علیه السلام) به‌عنوان مدافع و مبلغ راستین اسلام ناب و معارف قرآنی همواره در صدد ابطال نظریات نادرست، اصلاح تفکرات ناقص و ابلاغ حقایق اسلام راستین بودند، همین وظیفه سنگین ایجاب می‌کرد. ایشان به شکل‌های مختلفی با فرقه‌های انحرافی - به‌ویژه سرکرده‌های آنها - برخورد داشته باشند.

شیوه برخورد امام با اندیشه‌های مختلف از یک سو، خطرات آنان را دفع می‌کرد و از سویی دیگر، فرصتی مناسب برای ارائه فرهنگ ناب مکتب اهل بیت (علیهم السلام) را مهیا می‌نمود. در این فضا اگر مکتب فکری خاصی از جانب اهل بیت (علیهم السلام) ارائه نمی‌گردید، بی‌شک حقایق دین - آن‌گونه که بایسته است - حفظ و به نسل‌های بعدی منتقل نمی‌شد. براین اساس، مسئله اساسی ما روش‌ها و شیوه‌های امام صادق (علیه السلام) در مواجهه با فرقه‌های انحرافی است. با بررسی و دقت در روایات رسیده (با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان روایی پدام) و تکیه بر رویکردشناسی رفتار امام صادق (علیه السلام) در گونه‌های برخورد با فرقه زیدیه، به ملاحظاتی می‌رسیم که قابل ضابطه‌مند شدن هستند و به‌سوی «نظریه ارتباطات» امام صادق (علیه السلام) پیش خواهد رفت، شایان توجه است که روایت در این روش به‌مثابه یک گفتمان در نظر گرفته شده و از نظرگاه روش پدام به‌عنوان یک چارچوب نظام‌مند - نه به‌عنوان وسیله‌ای کامل و کارآمد - در تحلیل حدیث به آن نگریسته می‌شود. نگارنده بر این اعتقاد است که روش پدام

صرفاً به‌عنوان ابزار، در تحقیق پیش رو کارآمد است نه به‌عنوان الگویی کامل و تام. از این رو، رویکردشناسی ارتباطی امام صادق (علیه‌السلام) در مواجهه با سران فرقه زیدیه با ملاحظات پیش‌گفته انجام می‌شود.

۱-سؤال

مقاله حاضر به دنبال دریافت پاسخ این سؤال است، امام چه رویکردهایی در مواجهه با فرقه زیدیه در پیش گرفته است؟

- پیشینه بحث

فعالیت‌های مبتنی بر مدل‌سازی ارتباطات در حوزه اسلام، به دلیل نو بودن تاکنون پژوهش‌های کمتری ارائه شده است. حسن بشیر (۱۳۹۵)، در حوزه علوم ارتباطات، در تالیفی با عنوان «دیپلماسی گفتمانی به بیان مدل ارتباطی در روابط بین‌الملل» اشاره نموده و سایر تألیفات وی بیشتر به ترجمه و تبیین نظریه‌های ارتباطی غرب پرداخته‌اند؛ مانند: «نظریه‌پردازی درباره ارتباطات میان‌فرهنگی». لازم به ذکر است مقالات دیگری با موضوعات متفاوت در این زمینه به رشته تحریر درآمده که اطلاع از آنها می‌تواند ما را در رسیدن به هدف و مقصود اصلی کمک کند.

مجیدی (۱۳۹۶) در مقاله: «تحلیل گفتمان احتجاجات و مناظره‌های امام صادق (علیه‌السلام)» می‌نویسد هدف امام، شناسایی برخی از بایسته‌های برگزاری کرسی‌های نقد - نظریه‌پردازی و مناظرات علمی بوده است.

خاکپور و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله: «رویکردشناسی امام رضا (علیه‌السلام) در مواجهه با فرقه زیدیه» برای رسیدن به رویکردشناسی ارتباط شناختی امام رضا (علیه‌السلام)، ابتدا جامعه‌شناسی آن دوران را مورد بررسی قرار داده و بعد از آن به رویکردشناسی رفتاری امام با فرقه زیدیه پرداخته است. نگارنده در این نوشته تلاش کرده تا با بهره‌گیری روش پدام، الگوی جدیدی نیز در تحلیل روایات اهل بیت (علیهم‌السلام) ارائه نماید.

اکبری (۱۳۹۶) در پایان‌نامه: «رویکردشناسی امام رضا (علیه‌السلام) در مواجهه با فرق انحرافی» مؤلف با رویکرد میان‌رشته‌ای به تحلیل آموزه‌های امام رضا (علیه‌السلام) در قالبی نو به حل مسئله چگونگی ارتباطات امام رضا (علیه‌السلام) در مواجهه با منحرفین پرداخته است.

همچنین موردتوجه است که در این موضوع پایان‌نامه‌ای تحت عنوان «گونه‌شناسی برخورد صادقین (علیهماالسلام) با فرقه‌های مختلف» نوشته منصور امامی در سال ۱۳۹۵ به رشته تحریر درآمده که در این پژوهش شیوه‌های مواجهه با فرقه‌های درون شیعی و برون شیعی مورد بررسی واقع شده است. ایشان نشان می‌دهد که اخلاق‌مداری و انصاف، منطق و عقل‌گرایی سیره صادقین (علیهماالسلام) در برخورد با همه فرقه‌های زمان خود بوده است که الگوی کاملی برای مقابله و مواجهه با فرقه‌های مختلف در زمان ما می‌باشد.

صفری فروشانی (۱۳۹۳) در مقاله: «تعاملات علمی و فرهنگی زیدیه و امامیه در عصر صادقین» به تعاملات فرهنگی و به مناسبات زیدیه و شیعیان طرف‌دار نص پرداخته است.

حسن بشیر (۱۳۹۲) در مقاله: گفتمان ولایتعهدی امام رضا (علیه‌السلام) میان دو رویکرد «زیست - قدرت» و «زیست - سیاست» درصدد است تا گفتمان ولایتعهدی را به‌مثابه یک گفتمان مؤثر در طرح دیدگاه‌های مربوط به سلطه و تدبیر بر اساس رویکرد زیست - قدرت و زیست - سیاست مورد تحلیل قرار داده و به برخورد مأمون عباسی (رویکرد سلطه) و امام رضا (علیه‌السلام) (رویکرد تدبیر) را بر پایه‌ی آن و با روش پدام مورد ارزیابی قرار دهد.

عرب نژاد (۱۳۹۰) در رساله دکتری با عنوان: «مواجهه امامین صادقین با زیدیان» به طور تفضیلی به دیدگاه امام باقر و امام صادق (علیهماالسلام) درباره قیام زید پرداخته و همچنین تفکرات آنان را مورد بحث و بررسی قرار داده است.

۳- مبانی نظری

۳-۱- کشف گفتمان امامان معصوم علیهم‌السلام

یکی از مهم‌ترین اقداماتی که باید در حوزه شناخت سیره امامان معصوم (علیهم‌السلام) صورت گیرد، کشف گفتمان آنان می‌باشد. این مهم از طریق شناخت زمینه‌های خلق گفتمان و فهم عناصر اصلی آن امکان‌پذیر است. شناخت زمینه‌های خلق گفتمان، تا حد زیادی به قدرت - حاکمیت در دوره هر امام معصوم (علیه‌السلام) بستگی دارد. قدرت حاکم یا در حقیقت شرایط به وجود آمده توسط حاکمیت، ترسیم‌کننده بخش مهمی از نقشه حرکت امامان معصوم (علیهم‌السلام) در دوران زندگی است. بر پایه همین شرایط و فضای حاکم بر آن، دوران امامت ۳۴ ساله امام صادق (علیه‌السلام) از پرآشوب‌ترین دوره‌های امامت شیعه و نیز از شکوفاترین روزگار علمی آن است.

از نظر فعالیت اجتماعی و سیاسی، زندگی حضرت را می‌توان به دو بخش تقسیم کرد: سال‌های پیش از ۱۳۲ قمری که دوره خلافت اموی است و سال‌های پس از ۱۳۲ که مصادف با سال‌های آغازین خلافت عباسی می‌باشد. ضعف خلافت اموی در واپسین سال‌های آن و شکننده بودن خلافت عباسی در سال‌های نخستین آن، موجب شد که دوره زندگی حضرت از نظر سیاسی، پرآشوب باشد. سال‌های ۱۲۵-۱۱۴ ق، یعنی سال‌های آغازین امامت حضرت، هم‌زمان با نیمه اخیر دوره حکومت هشام بن عبدالملک خلیفه اموی بود، تنها خلیفه اموی که پس از سال ۱۰۰ ق، حکومتی دراز داشت و در مسند قدرت از ثبات نسبی برخوردار بود. با وجود اینها، در اواخر خلافت هشام، زمینه مساعدی برای قیام‌های اموی فراهم آمد که انگیزه مذهبی داشت (پاکتچی، ۱۳۶۷) دوره امام صادق (علیه‌السلام) از لحاظ سیاسی دارای ویژگی‌های خاصی است: ۱- انحطاط خلافت اموی ۲- شکل‌گیری خلافت عباسیان ۳- قیام‌های علویان حسینی و حسنی (الهی زاده، ۱۳۸۵).

در این زمینه گفتمان‌های گوناگونی - در هر شرایطی - خلق می‌شوند که کاملاً بر پایه تدبیر، درایت، بصیرت و سیاست هر امام معصوم (علیه‌السلام) و با توجه به شناخت کامل وی از شرایط زمان استوار می‌باشد. شناخت و آگاهی از این شرایط نقش بسزایی در فهم مراد امام داشته است. به‌طور قطع گفتمان‌های مربوط به هر

دوره شامل گفتمان‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و دینی - به‌عنوان مهم‌ترین حوزه‌های گفتمانی - است. چنانچه گفتمان‌های حاکم بر این چهار حوزه، برای هر امام معصوم (علیه‌السلام) مشخص شود، می‌توان با کشف عناصر و دال‌های اساسی حاکم بر هر گفتمان، «نقشه گفتمانی» هر دوره را نیز مشخص کرد. تلاش نوشته پیش رو حرکت به سمت فهم بهتر گفتمان معصوم است که برای نیل به این هدف مدلی را به‌عنوان روش الگویی در نظر گرفته و با اتکا بر مطالب پیشین و دست‌مایه‌های قبلی (خاکپور، ۱۳۹۶) تلاش می‌کند الگوی جدیدی نیز پیشنهاد دهد.

۳-۲- چارچوب روشی تحلیل گفتمان

تحلیل گفتمان، یک روش کیفی ساده نیست، در این روش، رابطه میان متن و زمینه، معناهای زبرین و زیرین، گفته‌ها و ناگفته‌ها - که در بسیاری از مواقع کشف آنان به شدت سخت و نیازمند دقت و ظرافت ویژه‌ای است - مورد مطالعه و بررسی قرار می‌گیرند. این رابطه اهمیت بسزایی در کشف ناگفته‌ها بر اساس فهم گفته‌ها دارد. درحقیقت، مطالعه گفتمان‌ها به شدت به زمینه یا بافت، موقعیت، شرایط و عوامل مؤثر در خلق متن بستگی دارد. به‌عبارت‌دیگر؛ چرایی، چگونگی و چیستی متن در سایه فهم زمینه یا کشف رابطه آن با زمینه، تبیین می‌شود. این تبیین نه تنها دال‌های اساسی، روابط درون‌متنی، مفصل‌بندی‌های ممکن، بینامتنی‌های درون و بیرون گفتمان را مشخص می‌کند، بلکه فراتر از آن، قدرت فرای گفتمان را که تأثیر زیادی در خلق گفتمان دارد را شناسایی می‌کند (بشیر، ۱۳۹۲، ص ۱۶۳ و ۱۶۴؛ به نقل از فوکو، سوژه و قدرت، ۱۳۹۱).

درباره تحلیل گفتمان، تاکنون روش‌های مختلفی ارائه شده است، اما حسن بشیر روشی به نام «روش عملیاتی تحلیل گفتمان» (پدام) ارائه داده که معتقد است، این روش می‌تواند به شکل فرایندی و منظم، تحلیل مزبور را انجام و به نتایج مشخص و با روایی کافی برساند که برای متون دینی و غیردینی با تفاوت‌هایی پیشنهاد شده است. روش کار این پژوهش هم براین اساس بنا شده است. البته با

این ظرافت که دیدگاه نگارندگان به این روش تام نبوده بلکه الگوگیری است و در روند کار مطالعات و دست‌مایه‌های پیشین نیز به کار گرفته شده است.

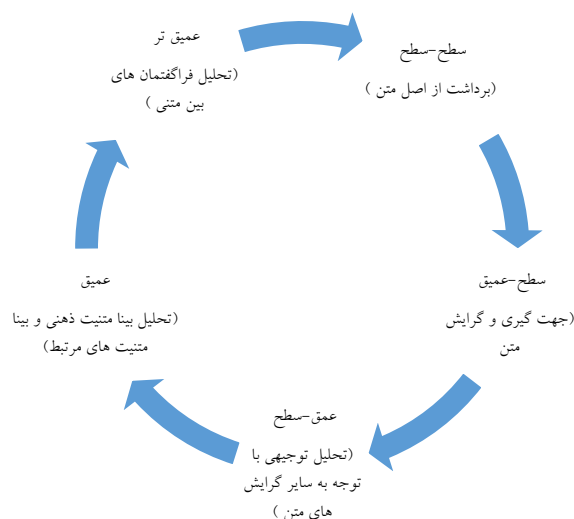
۳-۳- روش عملیاتی تحلیل گفتمان «پدام»

تحلیل گفتمان، روش‌های گوناگونی دارد که؛ روش ون دایک (۱۳۸۹)، روش فرکلاف (۱۳۷۹) و روش لاکلاو و موفه (۱۹۸۵) از مهم‌ترین آنها هستند. هر یک از این روش‌ها، با وجود داشتن رویکردی خاص، دارای نوعی ابهام در شیوه عمل هستند. به تعبیر دیگر؛ نمی‌توانند نوعی از عینیت را بازنمایی کنند. روشی که در اینجا برای تحلیل پیشنهاد می‌شود، روش تحلیل به شیوه پدام (روش عملیاتی تحلیل گفتمان) می‌باشد. روش پدام از سه مرحله کلان؛ توصیف، تفسیر و تبیین و پنج سطح تحلیل که عبارت است از: سطح - سطح، سطح - عمق، عمق - عمق - سطح، عمیق و عمیق‌تر تشکیل شده است (بشیر، ۱۳۹۱- الف: ۱۱).

سه سطح اول در حقیقت نوعی از توصیف است، اما این توصیف، با تکیه به اصل متن، معناهای هژمونیک و ضمنی متن با انتخاب جمله‌های همسو با هدف تحلیل، کشف رابطه میان معناهای مشترک در جمله‌های همگرا در متن و در نهایت قرائت معنای جمله‌های همسو در متن با سایر معناها مستخرج از جمله‌های دیگر متن، به‌طور کلی، صورت می‌گیرد. این مرحله، حرکت در داخل متن از سه جهت: متن هدف‌دار، متن همسو و متن مورد تحلیل است.

روایی تحلیل گفتمان نیز در صورتی است که ناگفته‌های کشف شده بتواند میان سه عنصر اصلی، «متن»، «زمینه» و «فرامتن»، یک رابطه منطقی و مورد قبول ایجاد کند، کشف معناها پنهانی و ناگفته می‌توانند از روایی لازم برخوردار باشند، در غیر این صورت تحلیل با مشکل جدی روبرو می‌شود (بشیر، ۱۳۹۲: ۵۷). نمودار شماره (۱) و جدول شماره (۱) نمایانگر مراحل اجرایی روش پدام می‌باشند.

نمودار ۱. پنج سطح تحلیلی در روش پدام

جدول ۱. ستون‌های پنج‌گانه در روش اجرایی پدام

سطح - سطح	سطح - عمق	عمق - سطح	عمیق	عمیق تر
برداشت از اصل متن	جهت‌گیری و گرایش متن	تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن	تحلیل بینامتنیت ذهنی و بینامتنیت‌های مرتبط	تحلیل فراگتمانی‌های بین‌متنی

۲-۴- روش «پدام» برای تحلیل متون دینی

در روش تحلیل گفتمان بر پایه پدام دو عنصر «زمینه» یا «بافت» و «فرامتن» نقش اساسی در خلق و کشف گفته‌ها و ناگفته‌ها دارد. بینامتنیت‌ها و گفتمان‌گونگی‌ها، اگرچه در فرایند تحلیل گفتمان بسیار حائز اهمیت‌اند، اما به‌عنوان تکمیل‌کننده رابطه‌ای است که بر اساس مفصل‌بندی‌های ایجاد شده میان درون و بیرون متن استوار است. به‌عبارت‌دیگر، بینامتنیت‌های درون و بیرون گفتمانی، بیش از آن‌که در تعیین دال‌های اساسی با عناصر محوری گفتمان نقش داشته باشند، در تبیین

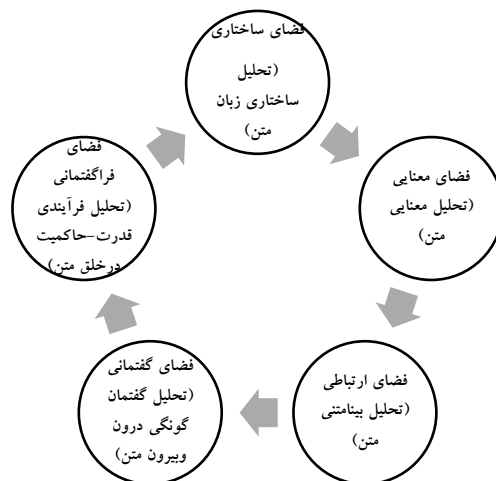
چگونگی دخالت آنها در خلق معنا و درحقیقت «توسعه معنایی» به‌ویژه در ذهن مخاطبان که اساس کلیه رویکردهای مربوط به «قرائت‌های گوناگون» است، نقش محوری دارند.

برخلاف آنچه که در تحلیل متون غیردینی، بحث زمینه حائز اهمیت اساسی نیست، در تحلیل متون روایی به‌عنوان مصداقی از متون دینی، بینامتنیت‌های درون‌متنی و برون‌متنی، حائز اهمیت اساسی بوده و درحقیقت، می‌توانند به دلیل عدم ثبت زمینه‌های خلق گفتمان مربوط به روایت‌ها، به‌مثابه جایگزینی - نه کامل بلکه نسبی - تلقی شوند.

در روش پدام برای تحلیل متون غیردینی، تبیین رابطه متن و فرامتن در زمینه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و غیره پنج سطح تعیین شده، اما در تحلیل گفتمان متون دینی، این پنج سطح به پنج فضا نام‌گذاری شده که منعکس‌کننده «فضای متنی و بینامتنی» مؤثر در خلق گفتمان روایی است. این پنج فضا عبارت‌اند از: فضای ساختاری، معنایی، ارتباطی، گفتمانی و فراگفتمانی. تحلیل و الگوی پیشنهادی نگارندگان بر این روش بیانگر آن است که فضای پیشاساختاری نیز باید در تحلیل متون دینی موردتوجه قرار گیرد. پیشاساختار خود متکی بر عوامل درونی و بیرونی است. از جمله عوامل درونی آن مبانی اعتقادی و جهان‌بینی امام (علیه‌السلام) است و از عوامل بیرونی می‌توان بر فضای قدرت، سیاست و عوامل دیگر استوار باشد. ناگفته نماند که عنصر تقیه نیز در برخی موارد نباید فراموش شود. چه‌بسا گفتمان امام بر اصل تقیه، به‌عنوان پیشاساختار، استوار باشد.

در فضای ساختاری: زبان، ساختارهای زبانی، روابط دستوری و عوامل مؤثر بلاغی، موردتوجه قرار می‌گیرند. در فضای معنایی: معنای زیرین و زیرین موردتوجه است. این معنا، نه‌تنها در ظاهر و باطن الفاظ و جمله‌ها نهفته است، بلکه در اجزا و نیز معنای کلی متن پنهان است. فضای معنایی: منعکس‌کننده جهت‌گیری‌های متن برای تحقق اهداف گفتمانی است که موردتوجه قرار می‌گیرد.

در فضای ارتباطی: روابط بینامتنی میان ساختار و معنای موجود در متن با ساختارها و معناها بیرونی متن مورد بررسی قرار می‌گیرند. کشف این روابط، شاید مهم‌ترین مرحله‌ای است که در تحلیل گفتمان روایی مورد توجه می‌باشد. در فضای گفتمانی: شرایط قدرت - حاکمیت که مهم‌ترین عنصر مؤثر در خلق گفتمان روایی است، مورد مطالعه و بحث قرار می‌گیرند. این شرایط، تعیین‌کننده رویکرد گفتمانی متون روایی است. در فضای فراگفتمانی: می‌توان با رابطه میان «فضای گفتمانی» و «گفتمان روایی» در سطوح هم‌زمانی و در زمانی آشنا شد. این فضا، بیش از آن که به سطح هم‌زمانی گفتمان توجه داشته باشد، به سطح در زمانی و به عبارت دیگر؛ به فرایند تحول گفتمانی در دوره‌های مختلف توجه دارد. فضای فراگفتمانی، فضای ترسیم‌کننده شرایط قدرت - حاکمیت برای بروز گفتمان‌های مختلف روایی در دوره‌های مختلف است که با کشف این فضای فراگفتمانی می‌توان نسبت به فهم روایت‌های مختلف و تعیین معانی، جهت‌گیری‌ها و اهداف آنها اقدام کرد. این پنج گام در تحلیل متون روایی به روش پدام، فرایندی را ترسیم می‌کند که در سایه آن می‌توان نسبت به تحلیل گفتمانی روایی اقدام کرد. نمودار شماره (۲) نشان‌دهنده این مراحل و معنای هر مرحله برای تحقق این فرایند است.

نمودار ۲. سطوح تحلیل متون روایی

۳- ارتباط شناسی گفتمان امام صادق (علیه السلام) با فرقه زیدیه (فضای ارتباطی)

در معنای اصطلاحی "ارتباط" تعاریف بسیاری ذکر شده است که هر یک متناسب با ابعاد، هدف، لوازم، روش و عناصر، متفاوت است (مهدوی، ۱۳۹۵، ص ۷۲) در ساده‌ترین تعریف، "ارسطو" می‌گوید: "ارتباط"، "جستجو برای دست یافتن به کلیه وسایل و امکانات موجود برای ترغیب و اقناع دیگران" است. از نظر اندیشمندان امروزی: "فرایندی که با نمادها، به صورت کلامی و غیر کلامی، آگاهانه یا ناآگاهانه، در درون و سراسر بافت‌های فرهنگی، و سپرهای ارتباطی و رسانه‌ها، معنا (اطلاعات، ایده، احساس و ادراک) تولید می‌کند و گستره‌ای در علوم مختلف دارد (هیلز، ۱۳۹۲، ص ۹). در کل می‌توان "ارتباط" را شاخه‌ای از علم دانست که تلفیقی از علوم: ریاضی، فیزیک، روان‌شناسی، زیست‌شناسی، زبان‌شناسی است (باطنی، ۱۳۴۹، ش ۱۰، ص ۱۰۴۲).

هر نوع عملی که از طرف فردی برای درک طرف مقابل باشد یا انتقال و انتشار اطلاعاتی که او درک کند. چه به صورت مستقیم یا غیرمستقیم یا به کمک وسایل ارتباطی، با مشخصاتی چون: ایده، مهارت، انگیزه و ... و عناصری شامل: فرستنده، گیرنده و یک انتقال پیام (محسنیان راد، ۱۳۷۴، ص ۵۷)، تا یک تعامل انسانی صورت بگیرد (معمد نژاد، ۱۳۵۶، ص ۳۸)، را یک "ارتباط" گویند که البته هنوز هم به معنای درست و کاملی از آن نرسیده‌اند (لیتل جان، ۱۳۸۴، ص ۳۵).

از این رو، ارتباطات طبق مکاتب مختلف تعریف می‌شوند، در هر کدام از آنها اهداف را دربردارد. نظریه پردازان در این موضوع نیز با توجه به مکاتب مختلف، دستاوردهای متفاوتی داشته است. امروزه با پیشرفت ارتباطات، با وجود رسانه‌های جمعی، ارتباطات، تأثیرات عمیقی بر مناسبات اجتماعی و روابط انسانی داشته است (شوتس ایشل، ۱۳۹۱: ۱۵). از این رو، در دسته‌بندی انواع ارتباطات اجتماعی، عناصر ارتباطی، ابزارآلات ارتباطی و وظایف آنها و ... تعاریف و اندیشه‌های بسیاری چون: مک لوهان، رایزمن، تونیس، لاسول، کولی، لیمن، و مارکس و ... شاهد هستیم که خطاها و نواقص زیادی دارند (لیتل جان، ۱۳۸۴: ۷۹۵).

براین اساس، در جهت‌گیری اسلامی به این علم، بایستی به علوم اسلامی مراجعه کرد و با تبیین اصول و مبانی الهی آن، به نظریه‌های هدفمند الهی رسید. امروزه نظریه‌های ارتباطات، اساس تمام تجربیات انسانی است که اهداف آنها از پیش تعیین شده و تنها با شناختی از تاریخ و تجارب گذشتگان به دست آمده است که در برخی موارد، به نکات قابل قبولی رسیده‌اند (نه اصل حقیقت) و گاهی از نظر فرهنگی مورد تأیید تمام اقوام و ملیت‌ها نیست.

در فضای ارتباطات روابط بینامتنی میان ساختار و معنای موجود در متن با ساختارها و معانی بیرونی متن مورد بررسی قرار می‌گیرند. کشف این روابط مهم‌ترین مرحله در تحلیل گفتمانی، روایی است (بشیر، ۱۳۹۲: ۷۳).

باتوجه به مطالب پیش‌گفته، در این پژوهش با طرح عملکرد این نظریه، رویکردشناسی ارتباطات شناختی امام (علیه‌السلام) با منحرفین مورد دقت قرار داده‌ایم. رویکرد شناختی ارتباطات امام (علیه‌السلام) با فرقه زیدیه به کلیاتی از نظریه روابط انسانی ایشان اشاره می‌کند که در تمام ابعاد روابط انسانی مشابه، قابل درک و تعمیم است (اکبری، ۱۳۹۶: ۷۰). بعد از توضیحی کوتاه، مدل پیشنهادی، در کنار روش پدام به کار گرفته می‌شود تا در فهم بهتر الگوبرداری از رفتارشناسی امام (علیه‌السلام) در مقابله با فرقه زیدیه، کارایی بیشتری داشته و نتیجه مطلوب‌تری حاصل شود؛ بنابراین رویکردشناسی رفتاری امام (علیه‌السلام) را با شش رویکرد با عناوین ذیل تفکیک می‌کنیم:

۱. رویکرد جذبی

در رویکرد جذبی، هدف فقط «هدایت طرف مقابل» و جذب او می‌باشد. این‌که جذب از چه روش‌هایی صورت می‌گیرد، به شخصیت، شرایط مکان و زمان، بستگی دارد. گاهی امام (علیه‌السلام) با طرد کردن ظاهری، در اندیشه جذب طرف مقابل است، یا در پاره‌ای از موارد با بی‌اعتنایی نسبت به او، نیت تقریب وی یا دیگران را دارد. این رویکرد بیشترین بسامد را در شیوه رفتار امامان معصوم (علیهم‌السلام) حایز است. زیرا، ایشان برای دعوت به اسلام ناب محمدی (ص)

فراخوانده شده‌اند و خود از عاملان واقعی امر به معروف و نهی از منکر، می‌باشند. از بارزترین روش‌های این رویکرد؛ نصیحت و ارشاد، صلح‌رحم، مناظره، دعوت به تحدی و... می‌تواند باشد.

۲. رویکرد دفعی

هدف در این رویکرد «دفع خطر و آسیب» است. این روش با توجه به نیت و قصد عمل‌کننده می‌تواند در خفا یا آشکار صورت گیرد. از انواع آن: طرد کردن، بی‌توجهی، انتقاد شدید، ابراز تنفر، نکوهش و... اشاره کرد.

۳. رویکرد انفعالی

این رویکرد با «منفعل نشان دادن خود» به چند بعد می‌تواند توجه داشت. تقیه، فهم عمیق مطلب برای طرف مقابل، حفظ جان و مال، پایین آوردن ارزش و اهمیت موضوع و مواردی شبه به آن.

۴. رویکرد تدافعی

دفاع از حق و حقیقت، تنها دلیل این رویکرد می‌باشد که به‌طور قطع شرط آن داشتن شناخت صحیح از واقعیت و حقیقت است. مبارزه، تبلیغ، سکوت، سخنرانی، گرفتن شاهد، ایثار جان، گریستن و... روش‌های متناهی هستند که مورد استفاده قرار می‌گیرند. بصیرت در انتخاب روش، ملازم معرفت به سطح مخاطب و زمان و مکان عمل است.

۵. رویکرد تهاجمی

غافلگیری و حمله با برنامه‌ریزی دقیق، از اصول این رویکرد است، تهاجم به سرعت و بجا صورت می‌گیرد تا اثر مطلوب و دلخواه را به‌جای بگذارد. این رویکرد نیز مانند تمام رویکردها، نیازمند بصیرت کامل و شناخت موقعیت است.

از روش‌های اجرایی آن: زدو خورد، جبهه‌گیری کلامی و فیزیکی، ابراز خشم و نفرت، سلاح‌گیری، مرزبندی و... می‌تواند باشد.

۶. رویکرد استحضافی

این رویکرد به «حفظ دین، جان، مال، فرهنگ و...» می‌نگرد. پنهان شدن (گردن)، هم‌رنگی با محیط، سکوت، اظهار عدم فعالیت، تعافل و... به این امر کمک می‌کند. در رویکرد استحضافی، راهبردهای ائمه معصوم (علیهم‌السلام) با اولویت‌بندی‌های خاص جلو رفته است. بارزترین تاکتیک این رویکرد نزد ایشان تقیه و رازداری می‌باشد.

این رویکردها سلوک‌های رفتاری امام (علیه‌السلام) را قابل تقلید می‌کند. از طرفی، ملموس شدن چگونگی رفتار با افراد، جریان‌های فکری - اعتقادی، سیاسی، حکومتی و... به عملگرایی صحیح انسان در آموزه‌های دینی می‌انجامد که همین امر، مدنظر رهبران دینی در تربیت انسان‌ها بوده است (خاکپور، ۱۳۹۶: ۹۱). روش ادغام رویکردها با اهداف متفاوت نیز می‌تواند جایگزین یک رویکرد شود.

نمودار ۳. مدل پیشنهادی برای شناخت ارتباطات امام صادق (علیه‌السلام) با منحرفان (زیدیه)

در توضیح این مدل، تفاوت‌های رفتاری را با اطلاعات به‌دست‌آمده از شخصیت عنصر مورد گفتمان، گردهم آورده و رویکردشناسی ارتباطی را با توجه به شیوه عملی امام (علیه‌السلام) بیان می‌کنیم.

تعدد روایات برای یک شخصیت باید دسته‌بندی شود تا روال زمانی آن را به دست آوریم. سپس به رویکردشناسی ارتباطی بپردازیم. به طور مثال، چندین روایت برای "زید بن علی" نقل شده است. از این میان، تعدادی قبل از قیام خونین ایشان صادر شده است و تعدادی ناظر به بعد قیام است. نکته قابل توجه این است که در هر یک رویکردهای امام (علیه‌السلام) متفاوت است.

چندگانه بودن رویکردها در برخی رفتارشناسی‌های امام (علیه‌السلام) نشان از همین امر دارد. از طرفی، می‌توان با بهره‌گیری از این چندگانه‌ها، انحراف فرد را سطح‌بندی کرد، از فواید این مدل، موارد زیر را می‌توان برشمرد:

۱. شناسایی موقعیت‌های هر فرقه انحرافی در عصر خود و اثرهای آن فرقه.
۲. تحلیل انحراف‌ها و محدوده‌گیری برای اثر مخرب انحراف فرقه.
۳. شناسایی و پیشگویی رفتارهای احتمالی فرقه‌های منحرف مشابه امروز با عصرهای گذشته.
۴. شناخت چگونگی عملکرد رویکردهای ارتباطی در تاریخ و اهداف آنها.
۵. تبیین فقهی شیوه‌های عملی در جذب، دفع، منفعل بودن و موارد شبیه آن.
۶. تبیین گفتمان‌های مؤثر در ارتباطات با منحرفان، مخالفان.
۷. چگونگی ارتباط با منحرفان.

این رویکردشناسی ارتباطات با تمرکز بر هدف، پس از شناخت و معرفت نسبت به شخصیت منحرف و در نگاه کلی‌تر به فرقه‌های منحرف، صورت می‌پذیرد. از این رو، چگونگی رفتار با یک منحرف (مخالف، دشمن یا منافق ...) رفتار درون‌گروهی (بین فردی) را نیز در نظر دارد که البته قابل تعمیم به جامعه بزرگ‌تر نیز هست.

۴- رویکردشناسی ارتباطات امام صادق (علیه‌السلام) در گفتمان با زیدیه

قبل از رویکردشناسی ارتباطات امام صادق (علیه‌السلام) با فرقه زیدیه، لازم است، روش کار و شیوه گردآوری داده‌ها در پژوهش پیش رو، تبیین گردد. با تأمل در کتاب‌های رجال شیعه، مثل: رجال‌کشی، عیاشی، ابن غضائری، حلی و

معجم الرجال مرحوم خوئی و دقت در کتاب‌های تاریخی، در کنار تأمل در کتاب‌های روایی شیعه، به شخصیت‌های اصلی زیدیه، یعنی رهبران قیام‌ها و اندیشمندان آنها دست می‌یابیم. نکته قابل تأمل این است که در متن پیش رو روایت را به مثابه گفتمان در نظر گرفته‌ایم و اگرچه به منابع تاریخی هم مراجعه شده است اما، منبع اصلی - باتوجه به نوع کار - کتاب‌های اصیل روایی شیعه می‌باشد.

جدول ۲: رویکردشناسی ارتباطات امام صادق (علیه السلام) در گفتمان با زیدیه

شیوه عملی امام صادق (علیه السلام)	رویکردشناسی شخصیت	کنش شخصیت	شخصیت
احترام، حسن روابط، تکریم	رویکرد جذبی	عالم حقیقت جو	زید بن علی
نصیحت و ارشاد، اتمام حجت، هدایت	رویکرد جذبی	رهبر قیام	یحیی بن زید
ابراز کرامت، اتمام حجت	رویکرد جذبی - استحقاقی	رهبر قیام	محمد بن عبدالله بن حسن مثنی (نفس زکیه)
احترام و تکریم در مراسم تدفین	رویکرد جذبی	دوست گمراه	سلیمان بن خالد
تکذیب، طرد، افشاگری	رویکرد دفعی - تهاجمی	عالم دروغگو	کنیرالنواء
نکوهش	رویکرد دفعی	گمراه لجوج	عباد بن صهیب
احترام، تکذیب، طرد	رویکرد دفعی - تهاجمی - جذبی	عالم دروغگو	حکم بن عتیبه
تکذیب، تکریم، طرد	رویکرد دفعی - تهاجمی - جذبی	عالم دروغگو	سالم بن ابی حفصه
تکذیب، کرامت، اتمام حجت، طرد	رویکرد دفعی - تهاجمی	مدعی دروغگو	ابوالجارود زیاد بن منذر
هدایتگری، نصیحت، ارشاد، کرامت	رویکرد جذبی	مشتبه شدن حق	عامه

از این رو نقش کتب اربعه شیعه و کتاب‌های رجالی اصیل پررنگ‌تر است. باتوجه به مطالب پیش گفته، طبق بررسی‌های انجام شده به کنش شخصیت‌های برجسته زیدیه، پی برده‌ایم. پس از آن، به رویکردشناسی رفتار امام (علیه السلام)

پرداخته‌ایم. نکته قابل توجه این است که درصدگذاری رویکردها با توجه به احادیث رسیده از کتب (اصول کافی، رجال طوسی، رجال کشی، رجال نجاشی و...) به دست آمده است. تعداد روایاتی که در این تحقیق بر اساس آنها به درصدگیری و قضاوت درباره رویکرد ارتباطات امام نسبت به جدول ۲. رویکردشناسی ارتباطات امام صادق (علیه السلام) با شخصیت‌های متفاوت زیدیه سران فرقه زیدیه پرداخته است؛ ۲۸ روایت می‌باشد که بیشترین درصد روایت‌ها مربوط به رویکرد دفعی - تهاجمی است. در درصدگیری رویکردشناسی امام (علیه السلام) با این فرقه را می‌توان در جدول زیر مشاهده کرد.

میزان رویکردها در یک نگاه، قابل بررسی است. با توجه به روایات رسیده و تحلیل گفتمان روایی، به عناصر رفتارشناختی امام صادق (علیه السلام) در مواجهه با زیدیه دست یافته‌ایم. به عنوان نمونه: شخصیت زیدبن علی به عنوان عالم حقیقت‌جو در ارتباطات امام مطرح است که رویکرد امام نسبت به ایشان جذبی بوده و شیوه عملی امام صادق (علیه السلام) با ایشان همیشه با احترام و تکریم می‌باشد. با تأمل در ارتباط‌شناسی مبتنی بر داده‌های روایی می‌توان گفت غیر از عامه که حق بر آنها مشتبه بوده و رویکرد امام نسبت به آنها جذبی و در جهت هدایتگری است، در مواجهه با سران این فرقه، به طور عموم با عناوینی چون عالم دروغگو، مدعی دروغگو، مدعی لجوج و... برخورد می‌کنیم. رویکرد عملی امام در مواجهه با آنها دفعی - تهاجمی می‌باشد. به طور کلی طبق مؤلفه‌های رفتارشناسی اسلامی در بعد جذب و دفع، رویکردهای اسلامی (جذبی، دفعی، دفاعی، منفعل، استحقاقی، تهاجمی) می‌توان رویکرد ارتباطی امام را با زیدیه تحلیل کرد. این مؤلفه‌ها اهدافی هستند که به شیوه‌های متفاوت قابل اجراوند و فقط با شناخت و بصیرت کافی اجرا می‌شوند و واجب‌ترین قانون اجرایی آن «قوانین دین اسلام» است.

۵- تحلیل متن گفتمان امام (علیه السلام) (فضای معنایی، ساختاری، ارتباطی)

این مرحله به معنای، انتخاب آگاهانه متون هدف‌دار برای تأمین رابطه معنا و هدف است. در این جا قرائت متن نباید یک قرائت گزینشی باشد؛ بنابراین در این مرحله باید دو کار اصلی صورت گیرد: ۱. قرائت کل متن و ایجاد شناخت ذهنی کافی برای تمامیت متن، ۲. انتخاب متون هدف‌دار برای تحلیل‌های بعدی که رابطه مشخصی را میان معنا و هدف تحلیل ایجاد نماید. در این مرحله، نوعی از «گزینش» لفظی و معنایی وجود دارد که به سادگی نبوده و تلاش دارد تا هرچه بیشتر به دال مرکزی نزدیک باشند. دال مرکزی، نقطه اتکا معنای جمله است. گاه این دال، برای تحلیل‌گر، روشن و واضح بوده و گاهی نیز ضمنی و پنهان و استنباطی است. از این رو گزینش جملات و عبارات، در مرحله اول باید با هوشیاری انجام شود، چرا که هرگونه اشکال در این انتخاب می‌تواند کل تحلیل را متأثر از خود کند (بشیر، ۱۳۹۵، ۱۷۳).

با بررسی در شخصیت‌های زیدی در تحلیل گفتمان‌های ارتباط‌شناختی امام (علیه‌السلام) به چگونگی تشخیص و توضیح رویکردشناسی - شناختی‌اش، پی می‌بریم. این بررسی شامل: فضای ساختاری، فضای معنایی و فضای ارتباطی، می‌شود.

جدول ۳. تحلیل متن گفتمان امام (علیه‌السلام) (فضای معنایی، ساختاری، ارتباطی)

فضای ارتباطی	فضای معنایی	فضای ساختاری
رویکرد جذبی: حسن روابط، احترام و تکریم	امام (علیه‌السلام) هنگامی که خیر قتل عمویش زید را می‌شنوند متأثر شده و نیز زبان به توصیف زید می‌گشاید و از او با بزرگی و نیکی یاد می‌کنند لذا روش رفتاری ایشان با توجه به هدف اعمال شده است.	خدا او را رحمت کند او مؤمن، عارف، عالم و صادق بود اگر پیروز می‌شد بر سر پیمان خود بود و اگر به حکومت می‌رسید می‌دانست چگونه رفتار کند.
رویکرد جذبی: تأیید قیام او، فضیلت همراهی در قیام او	امام (علیه‌السلام) به اهمیت قیام زید و بیان جایگاه وی و اصحابش پرداخته است	زید و اصحابش را هم‌تراز شهدا و یاران علی برمی‌شمرد
رویکرد جذبی: نصیحت و ارشاد، هدایت، اتمام حجت	امام (علیه‌السلام) وقتی از قصد یحیی بن زید برای قیام آگاه شدند به قصد هدایت و اتمام حجت برای او این	نامه‌ای بر او نوشتند و سعی کردند او را از قیام بازدارند

فضای ارتباطی	فضای معنایی	فضای ساختاری
	گفتمان را داشته‌اند.	
رویکرد جذبی: دلسوزی، هدایت	وقتی که خبر شکست زیدیان به امام رسید امام با توجه به موقعیت پیش آماده این روش رفتاری را با هدف جذب مخاطب و رسیدگی به امور ایتم اعمال کرده‌اند.	امام فرمود تا اموالی را به بازماندگان و خانواده کشته‌شدگان قیام زید برسانند.
رویکرد جذبی - استحفاظی، ابراز کرامت، اتمام حجت	امام (علیه‌السلام) با قیام نفس زکیه به‌عنوان قیام ضد ستمگری (نه به‌عنوان قیام مهدی آل محمد (صلی‌الله علیه و آله) موافق بوده است و این ثابت می‌کند که حضرت با قیام تحت عنوان مبارزه با ظلم و امر به معروف و نهی از منکر موافق بوده است	مردم او را مهدی می‌خوانند و او کشته می‌شود
رویکرد جذبی: اظهار همدردی، دعوت به امر معروف	امام (علیه‌السلام) با قبول انجام این گفتمان، به چند جهت هدف خود را توسعه دادند به عبارت دیگر امام (علیه‌السلام) با این رفتار خود فرهنگ کمک به ایتم و به‌نوعی اظهار همدردی با هموعان را گسترش داده است	برای ازدست‌دادن او غمگساری کرد و برای فرزندانش دعا نمود و به رسیدگی به آنان سفارش نمود
رویکرد دفعی - تهاجمی: تکذیب، توصیه مستقیم به ترک ارتباط با او	ایشان در این گفتمان آشکارا به ترک ارتباط با چنین افرادی توصیه کرده‌اند	از وی در دنیا و آخرت تبری جست‌ه‌اند
رویکرد دفعی - تهاجمی: توصیه غیرمستقیم به ترک ارتباط با (او هموعان او)، اظهار خطاهای او	موقعیت‌شناسی امام از این گفتمان، با روش تکذیب و طرد و ترک صله او بوده که برای دوستان پسندیده است	ب- " ... امام او را کذاب، مکذب و کافر خواندند و فرمودند آنان حدیث ما را می‌شنوند و تأیید می‌کنند اما در عمل پایبند به آن نیستند
رویکرد دفعی - تهاجمی: انتقاد شدید از وی، اظهار	هدف از این گفتمان تفاوت نگرش فقهی حکم با امام (علیه‌السلام) است رد کردن فتاوی فقهی حکم از سوی	پدرم چنین حرفی نگفته و حکم بر پدرم دروغ داده است

فضای ارتباطی	فضای معنایی	فضای ساختاری
خطاهای منحرف	امام (علیه السلام) معمولاً بدون سرزنش یا نفرین همراه بوده و تنها در جواب پرسشگر فتوای متفاوت از حکم حکم را بیان می‌کردند.	
رویکرد دفعی - تهاجمی: ترک صله رحم، نکوهش و طرد	امام (علیه السلام) پیروانش را از برقراری ارتباط خویشاوندی با زیدیه بازداشتند و این نشان‌دهنده واگرایی زیدیه و امامیه در مسائل اجتماعی بوده است	ب- "... از خویشاوندی با افرادی چون حکم بن عتیبه ... بهره‌یز
رویکرد جذبی: تکریم و احترام، گوش‌دادن با توجه، صبر و سعه‌صدر	از این گفتمان به نظر می‌رسد که روابط عملی بزرگان هر دو گروه با احترام و مدارا بوده است	امام (علیه السلام) کتاب امام علی (علیه السلام) را طلبیدند و سپس بخشی از متن کتاب را نشان داده و فرمودند: این خط علی و املائی پیامبر (صلی الله علیه و آله) است
رویکرد دفعی - تهاجمی: ابراز خشم و نفرت، طرد کردن وی	هدف ایشان از این گفتمان روشن کردن چهره واقعی بزرگان زیدیه و بیان سرانجام اندیشه و عملکرد آنان در میان مردم بوده است	سالم را سرزنش و گاهی لعن می‌کنند
رویکرد دفعی - تهاجمی: تکذیب، توصیه غیرمستقیم به ترک ارتباط با او	امامی مذهبیان نیز از این گفتمان امام (علیه السلام) الگو گرفته و تاحدی سبب کم شدن نفوذ زیدیه در بین شیعیان می‌شدند	ابوالجارود را کذاب و مکذب می‌داند
رویکرد دفعی - تهاجمی: ابراز کرامت، دفع کافر و لجوج، اتمام حجت	امام (علیه السلام) در این گفتمان با ابراز کرامت به بیان حقایق گم شده، پرداخته‌اند و او نمرد مگر آنکه شراب مست‌کننده نوشید و به دوستی کافران مبتلا شد	سرانجام او را مرگ در گمراهی پیش‌بینی می‌کند

۱-۵ - مرحله عمیق تحلیل گفتمان امام (علیه السلام)

در این مرحله معناهای محتمل متن، با در نظر گرفتن موارد پیش‌رو استخراج می‌شوند. بینامتنیت‌های ممکن که در «ساخت معنایی» متن دخالت داشته یا

می‌توانند بر مبنای نگاه تحلیل‌گر دخالت داشته باشند. این معناها باتکیه بر بینامتنیت‌های گوناگون استنباط می‌شوند، بخشی از آن متعلق به تولیدکننده‌ی متن، بخشی به خود متن و بخشی دیگر که شاید بزرگ‌تر از هر دو بخش قبلی باشند، متعلق به تحلیل‌گر است.

جدول ۴. دال‌های اساسی و گفتمانی مرحله سوم تحلیل

دال‌های اساسی	دال‌های گفتمانی مرحله سوم تحلیل
اهمیت قیام زید و احترام وی به‌عنوان فرزند امام معصوم	تأیید قیام زید و همراهانش و احترام و تکریم آنها
زمینه‌سازی برای جذب مخاطب و واسطه‌گری برای حفظ جان منحرف (نصیحت و گوشزد نافرجامی قیام)	۱- اتمام حجت و هدایت یحیی بن زید برای جلوگیری از قیام ۲- اتمام حجت و ابراز کرامت امام با نفس زکیه و جلوگیری از قیام
توضیح و تبیین انحرافات و اشتباهات، بریدن پیوند خویشاوندی با وی	۱- انتقاد شدید از حکم و اظهار خطاهای او ۲- ترک صلہ رحم و نکوهش
اظهار ابراز تنفر از مدعی دروغگو	ابراز خشم و نفرت از سالم بن ابی حفصه
دوری از ارتباط با مدعیان دروغگو	تکذیب آنان و توصیه مستقیم به ترک ارتباط با کثیرالتوا و ابی الجارود

۲-۵. مرحله عمیق‌تر تحلیل گفتمان امام (علیه‌السلام)

این مرحله دارای مراتبی است که این مراتب بیش از آن که به اصل متن، یا حتی گفتمان حاکم بر متن وابسته باشند، به حضور فعال تحلیل‌گر در صحنه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، دینی و غیره وابسته است (بشیر، ۱۳۹۵). این مرحله، در تحلیل بسیار حساس است. در این مرحله، تحلیل‌گر روابط کشف شده میان متن و زمینه را با توجه به فرامتن مورد توجه قرار می‌دهد.

جدول ۵: دال‌های فراگفتمانی و اساسی امام علیه‌السلام

دال‌های اساسی	دال‌های فراگفتمانی امام (علیه‌السلام)
دال‌های اساسی	دال‌های فراگفتمانی امام (علیه‌السلام)
زمینه‌سازی برای جذب مخاطب و واسطه‌گری برای حفظ جان منحرف	جذب مخاطب، عدم مقاومت در برابر حقیقت
توضیح و تبیین انحرافات و اشتباهات، بریدن پیوند خویشاوندی با وی	باخبر بودن از باطل اعمال

افشاگری و عدم تقیه در برخورد	اظهار ابراز تنفر از مدعی دروغگو
مواجهه با سران فتنه و افشاگری اکاذیب آنان	دوری از ارتباط با مدعیان دروغگو

بحث و بررسی

رویکردشناسی رفتار امام با فرقه زیدیه به دلیل تنوع رفتار و نحوه تفکیک شخصیت‌ها در شیوه ارتباطی، بسیار سودمند و مورد نیاز است. همان‌طور که قبلاً اشاره شد، دوره امامت امام صادق علیه‌السلام از جهات مختلفی دارای اهمیت ویژه است. گسترده بودن فرقه‌ها و گروه‌ها که با انگیزه‌های مختلف پدیدآمده بودند، باعث می‌شد که امام صادق علیه‌السلام برای دفع خطرات و آسیب‌های آنها، با شیوه‌های مختلفی با آنان روبرو شوند. از شیوه‌های مسالمت‌آمیز، گفت‌وگو، تبیین و روشنگری تا مناظره طولانی و حتی لعن، طرد، اعلام انزجار و بیزاری از آنها. با توجه به میزان تأثیرگذاری و مقدار انحراف یک فکر و عقیده، برخورد با آن هم فرق می‌کرد، حتی بسته به نوع مخاطب که آیا نسبت به عقیده منحرف خود جاهل است یا از روی علم و عمد اقدام به گمراه‌سازی می‌کند و یا این که مخاطب به دنبال حقیقت است یا تعصب کورکورانه، نوع برخورد امام هم متفاوت است. تحلیل گفتمان روایات معصومین (علیهم‌السلام) از بهترین راه‌های تدبیر و رسیدن به مغز و معنای نهفته در رفتار آنان است. در ارتباط‌شناسی امام صادق علیه‌السلام با فرقه زیدیه، نیز طی بررسی‌های انجام شده در تحلیل گفتمان امام (علیه‌السلام) با این فرقه و شخصیت‌شناسی‌های صورت‌گرفته و تعدد روایات رسیده در ارتباط با شخصیت‌های این فرقه می‌توان گفت رویکرد دفعی همراه با طرد و تکذیب در برخورد با سران آنها رویکرد غالب است.

بررسی دال‌های فراگفتمانی مستخرج از تحلیل گفتمان امام (علیه‌السلام) با زیدیه بیانگر آن است که گفتمان حول چند محور اساسی شکل گرفته است:

- ۱- جذب مخاطب، عدم مقاومت در برابر حقیقت.
- ۲- باخبر بودن از باطل اعمال.
- ۳- افشاگری و عدم تقیه در برخورد.
- ۴- مواجهه با سران فتنه و افشاگری اکاذیب آنان.

همچنین امام (علیه السلام) ضمن پیش‌بینی عدم موفقیت قیام‌هایی که قصد بازگرداندن حق اهل‌بیت (علیهم السلام) را دارند، به فعالیت‌های زیدیه اشاره می‌کند. امام آنان را پوششی برای اصحاب خود می‌داند که با خیال راحت‌تری به تثبیت فرهنگی مکتب اصیل اهل‌بیت (علیهم السلام) پرداخته و مردم را با معارف حقه اهل‌بیت (علیهم السلام) آشنا سازند. شیوه‌های متفاوت مورداستفاده امام (علیه السلام) در یک رویکرد ارتباطی، در برابر شخصیت‌های متفاوت در طی فرصت‌شناسی دقیق (مکانی - زمانی)، در موقعیت‌شناسی مناسب، قابل بهره‌برداری و نظریه‌پردازی است. تفکیک مخاطب نیز در نوع رویکرد تأثیر دارد. زمان و مکان اجرای گفتمان، ارتباط‌های کلامی و غیرکلامی امام (علیه السلام)، در تشخیص نوع رویکرد کمک‌کننده است. شیوه‌های اجرای رویکردها، همواره متناسب با شرایط و موقعیت است. گاهی یک رویکرد با صدها شیوه قابل انجام است.

رویکردهای ارتباطی امام صادق (علیه السلام) در مواجهه با برخی از سران زیدیه قابل تحلیل است. تحلیل گفتمان در رویکردشناسی ارتباطی براین اساس، نقش تعیین‌کننده و شاخصی را ایفا می‌کند. مؤلفه‌گیری از شخصیت‌ها و عناصر گفتمان، تأییدی بر صحت رویکردشناسی خواهد بود.

الگوبرداری از ارتباطات امام صادق (علیه السلام) در این مدل، با تمرکز بر رویکردشناسی این امام همام، فهم چرایی و چگونگی عمل به رفتار ایشان (علیه السلام)، قابل استخراج است. نکته قابل تأمل و کاربردی این روش در عصر حاضر این است که برای رسیدن به نتیجه مطلوب و الهی باید رویکرد ارتباطی خود را بر مبنای روش ائمه اطهار علیهم السلام پی‌ریزی نماییم. از این رو ابتدا لازم است جنبه‌های خدایی و الهی هر گفتمان و ارتباط مدنظر باشد. ابتدا جهان‌بینی الهی خوب ترسیم و سپس حدود و حدودها به‌درستی رعایت شود. در مقام ارتباط، نوع مخاطب خیلی مهم است. برخی خواص هستند که اندیشه‌ورزند و گروهی عامه هستند که پیرو می‌باشد. براین اساس نوع برقراری ارتباط با هر کدام فرق می‌کند. زمان و مکان گفتمان و ارتباط‌های کلامی و غیرکلامی نیز در رسیدن به نتیجه

مطلوب مؤثر است. همان طور که از سیره امام صادق علیه السلام مشخص است، ایشان در برخی موارد مثل: امامت، به هیچ عنوان کوتاه نمی آیند. این هم نکته ای است که باید مدنظر گرفت. با عنایت به سیره امام رویکرد غالب ایشان در برخورد با عامه، جذبی بوده و رویکرد دفعی ایشان در نهایت و پس از قطع امید نسبت به اصلاح شخص و غالباً با سران اندیشه ورز، صورت می گیرد. نکته ای که متأسفانه در عصر کنونی کمتر رعایت می شود. به این نکته نیز باید توجه داشت که در عصر حاضر لازم است از هرگونه منازعه گفتمانی اخلاق گریز برحذر باشیم. در این حالت احتمال تأثیر بسیار بیشتر است. در همه موارد فوق باید جانب استحفاظ و سنجیدن تمام جوانب امر رعایت شود، در غیر این صورت ممکن است خسارت های جبران ناپذیری به وجود آید. در عصر کنونی نمونه هایی از این مورد را می توانیم به وضوح مشاهده کنیم.

نتیجه گیری

با دقت در نحوه برخورد امام (علیه السلام) با رهبران و پیروان زیدیه، می توان رویکردهای متفاوتی از جمله جذبی، دفعی، تدافعی، استحفاظی و تهاجمی را در برخورد امام (علیه السلام) مشاهده کرد. امام صادق (علیه السلام) در این گفتمان ها، با وجود اثبات حقانیت و ابطال طرف های گفتمان، از منازعه گفتمانی اخلاق گریز برحذر بوده و در کمال صراحت، دقت، ادب و احترام، نفس این گفتمان ها را به عرصه ای برای اثبات حقانیت شیعه امامیه در برابر مخالفان (زیدیه) بدل کردند. نکته قابل تأمل این است که گرچه رویکرد امام (علیه السلام) ابتدا در جهت جذب این فرقه است (جذبی) که البته بیشتر در مواجهه با پیروان زیدیه مشاهده می شود، اما در مواردی، امام جانب استحفاظی و تهاجمی به خود گرفته و آنها را که دیگر اهل اصلاح نیستند، طرد می نماید. این گفتمان در مواجهه امام با برخی از سران زیدیه که اهل عناد هستند خیلی مشهود است. از این رو گفتمان دفعی-تهاجمی امام (علیه السلام) در مواجهه با آنها وجهه غالب به خود می گیرد.

نتیجه دیگری که از این پژوهش حاصل می‌شود این است که تفکیک مخاطب در نوع رویکرد تأثیر دارد. زمان و مکان اجرای گفتمان، ارتباط‌های کلامی و غیرکلامی امام (علیه‌السلام)، در تشخیص نوع رویکرد کمک‌کننده است. شیوه‌های اجرای رویکردها، همواره متناسب با شرایط و موقعیت است. گاهی یک رویکرد با شیوه‌های گوناگونی قابل انجام است. این نشان از دقت، زمانه شناسی و مخاطب‌شناسی امام صادق (علیه‌السلام) دارد که در نوع خود کم‌نظیر است. نکته دیگر آن که وقتی پای اصول دین - به‌ویژه اصل امامت - در میان است دیگر جای هیچ‌گونه تقیه‌ای نیست. امام در این‌گونه گفتمان‌ها با سران زیدیه، با سران فتنه مواجهه نموده و به افشاگری دروغ‌های آنان اقدام می‌کند و خط خود را از مسیر اهل فتنه - اگرچه در ظاهر شیعه هستند - به طور واضح و آشکار جدا می‌نماید. این شیوه برخورد امام می‌تواند امروزه بسیار آموزنده باشد.

کتابنامه

- قرآن کریم.
- امامی، منصور (۱۳۹۵)، گونه‌شناسی برخورد صادقین(علیه السلام) با فرقه‌های مختلف، تهران: دانشگاه معارف اسلامی.
- الهی زاده، محمدحسین (۱۳۸۵)، جنبش حسنیان، ماهیت فکری و تکاپوی سیاسی، تهران: مؤسسه شیعه‌شناسی.
- ابن معین، یحیی، تاریخ ابن معین به روایه الدرری، به کوشش: عبدالله احمد بن حسن، بیروت: دارالقلم،
- ابن داوود حلّی، حسن (۱۳۹۲)، رجال ابن داوود، نجف: مطبعه الحیدریه.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۳۵۰)، الفهرست، رضا تجدد، تهران: اسوه.
- اصفهان‌ی، ابوالفرج (۱۳۸۵)، مقاتل الطالبیین، نجف: مکتب الحیدریه.
- اکبری، ملیحه (۱۳۹۶)، رویکردشناسی امام رضا در مواجهه با جریان‌های انحرافی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، زاهدان: دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- بشیر، حسن (۱۳۹۲)، گفتمان ولایتمندی امام رضا (علیه السلام) میان دو رویکرد «زیست-قدرت»، مجله فرهنگ رضوی، سال اول شماره ۳، صص: ۸۷-۴۹.
- بشیر، حسن (۱۳۹۱)، «رسانه‌های بیگانه: قرائتی با تحلیل گفتمان از مجموعه تحلیل گفتمان رسانه‌های جهان (کتاب دوم)، تهران: سیمای شرق.
- بشیر، حسن (۱۳۹۲)، رویکردهای اجتماعی در گفتمان روایی امام صادق (علیه السلام)، دانشگاه امام صادق (علیه السلام): پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- بشیر، حسن (۱۳۹۵)، کاربرد تحلیل گفتمان در فهم منابع دینی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

برقی، احمدین محمد، المحاسن، تحقیق سید جلال الدین حسینی امروی، تهران: چاپ محدث امروی.

بخاری، محمد بن اسماعیل، التاريخ الكبير، بيروت: مكتب الاسلاميه.

پاکتچی، احمد (۱۳۶۷)، دائره المعارف بزرگ اسلامي، تهران: دائره المعارف اسلامي.

جعفریان، رسول (۱۳۸۶)، تاريخ تشيع، تهران: علم.

جلالی نائینی، سید محمدرضا (۱۳۶۲)، توضیح الملل، تهران: اقبال.

خضری، احمد (۱۳۹۰)، تاريخ تشيع ۱، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

خویی، ابوالقاسم (۱۳۷۲)، معجم الرجال الحديث، بيروت: مركز نشر الثقافه الاسلاميه في العالم.

خاکپور، حسین؛ اکبری، ملیحه؛ نوری، ابراهیم (۱۳۹۶)، تحليل رويکرد ارتباطات امام رضا (عليه السلام) با فرقه زيديه، فصلنامه فرهنگ رضوي، دوره ۶ شماره ۴، صص: ۱۰۴-۸۶.

رضایی، ابوالفضل (۱۳۹۵)، الوجيز في تاريخ ادب عربي، تهران: جهاد دانشگاهي.

شوتس ایشل، رینر (۱۳۹۱)، مباني جامعه شناسي ارتباطات، تهران: نشر نی.

شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، الملل و النحل، تخريج: محمد فتح الله بدران، قاهره: مكتب المجلوب.

شهیدی، سید جعفر (۱۳۹۲)، زندگانی امام صادق، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامي.

صفری فروشانی، نعمت.. (۱۳۹۳)، تعاملات فکری- فرهنگي زيديه در عصر صادقین، فصلنامه تاريخ و تمدن اسلامي، شماره ۲۰، صص: ۴۸-۱۹.

صدوق، ابن بابويه (۱۴۰۴)، من لا يحضره الفقيه، تحقيق: علي اكبر غفاري، قم: جامعه المدرسين.

صدوق، ابن بابويه (۱۴۰۳)، الامالي، تحقيق: علي اكبر غفاري، قم: جامعه المدرسين.

- صدوق، محمد بن علی (۱۴۰۴)، عیون، تحقیق: حسین اعلمی، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات
- طبرسی، احمد بن علی، (۱۴۱۶)، الاحتجاج، تحقیق: ابراهیم بهادری و محمد هادی به، تهران: دارالاسوه.
- طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۹۲)، مکارم الاخلاق، قم: منشورات الشریف الرضی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۴)، اختیار معرفه الرجال، تحقیق: سید مهدی رجائی، قم: مؤسسه آل البيت.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۵)، رجال طوسی، تحقیق: سید محمد صادق آل بحر العلوم، نجف: المطبعه الحیدریه.
- عرب نژاد، حسن (۱۳۹۰)، مواجهه امامین صادقین با زیدیان، تهران: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر حلی، (۱۴۱۷)، خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال، بیروت: نشر الفقاهه.
- فرمانیان، مهدی، (۱۳۸۷)، آشنایی با فرق تشیع، قم: حوزه علمیه.
- فوکو، میشل (۱۳۹۱)، سوژه و قدرت، تهران: نی.
- فرجامی، اعظم (۱۳۹۰)، تأثیر زیدیه بر حدیث امامیه، قم: مرکز تربیت مدرس.
- قاضی نعمان، نعمان بن محمد، شرح الاخبار فی فضائل الائمه الابرار، تحقیق: سید محمد حسینی جلالی، قم: جامعه المدرسین.
- قاضی، عبد الجبار، امنیه و الامل، اسکندریه: دارلمطبوعات، الجامعیه، بی تا.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷)، اصول کافی، ترجمه علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب اسلامیه.

- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۶۳)، شرح اصول کافی، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب اسلامی.
- الکتبی، محمدبن شاکر (۲۰۰۰)، فوات الوفيات و ذیل علیها، بیروت: دارالکتب علمی.
- کشی، محمدبن عمر (۱۴۰۴)، الرجال، تحقیق: میرداماد، محمدباقر مجلسی، مهدی رجائی، قم: مؤسسه آل بیت.
- لیتل جان، استیفن (۱۳۸۴)، نظریه‌های ارتباطات، ترجمه: سید مرتضی نور بخش، تهران: نشر جنگل.
- موسوی مقدم، عبدالرزاق، بی تا، زیدالشهید، ترجمه: عطاردی، تهران: انتشارات جهان.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۹)، *مراه العقول*، تهران: نور وحی.
- مهدوی، هادی (۱۳۹۵)، روان‌شناسی ارتباط در جمع‌آوری اطلاعات انسانی، تهران: اطلاعات و امنیت ملی.
- محسنیان زاد، مهدی (۱۳۷۴)، ارتباط‌شناسی، تهران: سروش.
- مجیدی، حسن (۱۳۹۶)، تحلیل گفتمان احتجاجات و مناظره‌های امام صادق (علیه‌السلام)، مجله مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، دوره ۲۱، شماره ۷۱، صص: ۱۹۶-۱۷۹.
- مفید، ابو عبدالله محمدبن محمد، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، تحقیق: مؤسسه آل بیت، قم: دارالمفید.
- نجاشی (۱۴۱۶)، رجال نجاشی، قم: مؤسسه نشر الاسلامی.
- یعقوبی، احمدبن ابی یعقوب (۱۳۵۸)، تاریخ یعقوبی، بیروت: دارصادر.
- هیبلز، سارا؛ ریچارد. ال. ویور (۱۳۹۲)، ارتباط مؤثر، ترجمه غفت یحیایی، عباس بهزادی مقدم، رقیه ارجی، فاطمه کاظم‌زاده، مشهد: انتشارات فرا انگیزش.